

LUCYNA AGNIESZKA JANKOWIAK

Polska Akademia Nauk
Instytut Sławistyki

Odchodzenie synonimii z terminologii – na przykładzie polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku

S ł o w a k l u c z e : leksykografia XIX w.; słowniki XIX w.; polska terminologia medyczna; synonimia

Key words : the 19th century lexicography; dictionaries of the 19th century; Polish medical terminology; synonyms

Na przełomie XIX i XX w., na fali intensywnej pracy nad polską terminologią medyczną, tzn. jej zbieraniem, porządkowaniem i uzupełnianiem, zostały wydane w Krakowie dwa ważne przekładowe słowniki medyczne: *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* Stanisława Janikowskiego, Józefa Oettingera i Aleksandra Kremera w 1881 r. (dalej: S1881) oraz *Słownik lekarski polski* Tadeusza Browicza, Stanisława Ciecchanowskiego, Stanisława Domańskiego i Leona Kryńskiego w 1905 r. (dalej S1905)¹. Ich celem było głównie przygotowanie polskiej terminologii medycznej, która miała obowiązywać po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Leksykony te, redagowane niezwy-

¹ Szczegółowy opis kontekstu historycznego, prac nad pol. terminologią med. na tle innych prac nad terminologiami narodowymi tego okresu oraz opis okoliczności powstania i zawartości S1881 i S1905 znajduje się w (Jankowiak 2015c).

kle starannie i w konsultacji lekarzy krakowskich (autorów S1881 i S1905) z poznańskimi i lwowskimi specjalistami, nie były – co trzeba podkreślić – zapisem stanu polskiej terminologii medycznej w tym okresie, ale przede wszystkim propozycją, jak powinna wyglądać polska terminologia medyczna w przyszłości. Terminologia z S1881 i S1905 stanowi więc przykład niejako „terminologii idealnej”, bo tworzonej świadomie, tzn. również z przekonaniem, że np. synonimia jest zjawiskiem niekorzystnym i trzeba ją eliminować.

Oba leksykony zredagowano na tych samych zasadach, tzn. składają się z 2 części: obcojęzyczno-polskiej i polsko-obcojęzycznej². Oznacza to, że w pierwszej części hasła (ułożone alfabetycznie) pochodzą z różnych języków, głównie z łaciny, ale także – niemieckiego, francuskiego i angielskiego.

Bardzo ważne jest, że w obu słownikach materiał polski przy hasłach obcojęzycznych uporządkowany jest według zasady od najlepszego terminu (nazywam go za (Jankowiak 2015a, b) *idealnym terminem*) do najmniej polecanego przez autorów słowników.

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule jest materiał – szeregi synonimiczne z polskimi nazwami chorób – zebrany z cz. 1. S1881 i S1905. Z 940 takich szeregów synonimicznych (dalej: SZ) z S1881, w S1905 nie zostało odnotowanych 35. W leksykonie tym zachowały się 703 SZ polskich terminów. Przy hasłach obcych nie zarejestrowano w S1905 polskich SZ, a tylko jeden polski odpowiednik, w 202 przypadkach. I właśnie ta grupa 202 przykładów będzie podstawą omówienia, ponieważ pozwoli ocenić skalę i sposoby eliminacji synonimii w polskiej terminologii medycznej na przełomie XIX i XX w.

Tabela 1. Obecność szeregów synonimicznych z S 1881 w S 1905

Brak hasel obcojęzycznych w S 1905	Brak SZ w S 1905	Zachowany SZ w S 1905	Razem
35	202	703	940
3,7%	21,5%	74,8%	100%

Źródło: opracowanie własne

² S1881: cz. 1. gromadzi ok. 20 tys. hasel obcojęzycznych z pol. odpowiednikami; cz. 2. – ok. 9 tys. pol. hasel z różnymi (pojedynczymi) odpowiednikami obcymi; S1905: cz. 1. – ok. 36 tys. hasel obcych z pol. odpowiednikami; cz. 2: 12 tys. pol. hasel z odpowiednikami obcymi.

Wspomniane 202 SZ z S1881, głównie dwuelementowe³, rzadziej trójelementowe, nie stanowią jednolitej grupy. Można w ich obrębie wydzielić 3 zespoły przykładów. Kryterium podziału to przede wszystkim polski termin w S1905 i jego stosunek do tzw. *idealnego terminu* z S1881.

Tabela 2. Podział 202 przykładów

I	II	III	razem
82	45	75	202
40,6%	22,3%	37,1%	100%

Źródło: opracowanie własne

Pierwszy zespół liczy 82 przykłady. W S1905 przy obcojęzycznym haśle jest tylko *idealny termin* z S1881. Dotyczy to zarówno SZ w S1881 dwuelementowych (np. S1881 *rana otwarta, rana jawna* – S1905 *rana otwarta*), jak i liczniejszych, w których automatycznie skala usuwania synonimii jest większa (np. S1881 *krwotok mózgowy, wylew krwi na mózg, wylew krwi w mózgu, wybroczenie krwi na mózg, wybroczenie krwi w mózgu* – S1905 *krwotok mózgowy*).

Obecność kwalifikatorów⁴:

- frekwencyjno-normatywnych

S188
glejak, [wsporniak]
miednica garbatych, [miednica garbata]
oblęd opętańczy, [czartoblęd]

S1905
glejak
miednica garbatych
oblęd opętańczy

³ Ten typ SZ jest najliczniejszy wśród 940 SZ z S1881.

⁴ Kwalifikatory w S1881 i S1905 wyłącznie informują o pochodzeniu danego terminu, a nie o jego statusie w terminologii ściśle naukowej. Typy kwalifikatorów: a) dziedzinowe, np. *okul., pat., chir.*; b) chronologiczne: * (nowy wyraz), † (wyraz przestarzały lub wyszły z użycia), *dawniej*; c) frekwencyjno-normatywne, np. [] (wyraz rzadziej używany lub mniej właściwy), *niewłaściwie*; d) stylistyczne: *posp., pospolicie wadę tę zowią*; d) geograficzne, np. *warsz.*

- chronologicznych

S1881
gorączka trawiąca, *gorączka suchotna
stwardnienie kości, *przetwardnienie kości
praw. okaleczenie, † ochromienie

S1905
gorączka trawiąca
stwardnienie kości
praw. okaleczenie

- geograficznego

S1881
obłąd popędowy, *warsz.* obłąd instynktowy

S1905
obłąd popędowy

w 82 SZ z S1881, chociaż nie jest znaczna, to mogła być dodatkową przyczyną niepojawienia się w S1905 danego terminu.

Porównanie pochodzenia *idealnego terminu* z S1881 z synonimem, którego nie zarejestrował S1905 pokazuje, że nie miało ono wpływu na odpadnięcie tego terminu na początku XX w. W analizowanym zespole terminy te są wyłącznie rodzime.

Z kolei zestawienie budowy *idealnego terminu* z S1881 i jego synonimu nieodnotowanego w S1905 pokazuje, że również struktura tych synonimów nie miała większego wpływu na wyeliminowanie drugiego terminu z SZ. Najczęściej bowiem *idealny termin* z S1881 ma tę samą budowę co synonim, którego nie ma w S1905:

S1881⁵
obłąd popędowy, *warsz.* obłąd instynktowy
pęcherzyca, [*niewłaściwie*: † bąblica]
ropa, [† otok]

S1905
obłąd popędowy
pęcherzyca
ropa

W pozostałych przypadkach, gdy synonim opatrzony kwalifikatorem w SZ z S1881 nie pojawia się w S1905, *idealny termin* jest nazwą składającą się z większej liczby składników niż termin, którego nie ma w S1905:

⁵ Dwa ostatnie przykłady pokazują, że przy terminie nieobecny w S1905, w S1881 mogło znaleźć się więcej typów kwalifikatorów.

S1881
 obłąd opętańczy, [czartobłąd]
 gorączka jednodniowa, *dniówka
 niemożność rodzenia mechaniczna, *nierodność

S1905
 obłąd opętańczy
 gorączka jednodniowa
 niemożność rodzenia mechaniczna

W SZ, w których żaden z terminów nie został opatrzony kwalifikatorem również przeważają przykłady, w których budowa *idealnego terminu* jest identyczna (najczęściej jednowyrazowa i dwuwyrazowa) z pozostałymi terminami w SZ (32), np.

S1881
 miesięczka zbaczająca, miesięczka zdrożna
 obłąkanie samoistne, obłąkanie idyopatyczne
 zakrzep urazowy, zakrzep przyranny

S1905
 miesięczka zbaczająca
 obłąkanie samoistne
 zakrzep urazowy

Nieco mniej jest przykładów (24), w których budowa *idealnego terminu* z S1881 jest inna niż pozostałych terminów w SZ. Najczęściej (20) wtedy *idealny termin* ma więcej składników niż jego synonim nieobecny w S1905:

S1881
 nieżyt pęcherzykowy spojówki,
 nieżyt mieszkowy
 plamka na rogówce, rogówka
 zapalenie całkowite wielu stawów,
 zapalenie wielostawowe całkowite

S1905
 nieżyt pęcherzykowy
 spojówki
 plamka na rogówce
 zapalenie całkowite wielu
 stawów

Jak pokazują wymienione przykłady, najczęściej odpadający termin jest krótszy o (1 składnik) od *idealnego terminu*. Na tym tle wyjątkowy jest poniższy przykład, gdy różnica w budowie terminów w SZ jest większa: S1881 *zapalenie błony śluzowej macicy*, *zapalenie wewnątrzmaciczne* – S1905 *zapalenie błony śluzowej macicy*.

Rzadziej zdarza się, że *idealny termin* ma mniej składników niż nazwa, która nie jest zarejestrowana w S1905 (4), np.

S1881
 podnieta kaszlu, bodziec do kaszlu
 strup, pokrywa zgorzelana
 tętno wzrastające, tętno wzmagające się

S1905
 podnieta kaszlu
 strup
 tętno wzrastające

Między nieobecny w S1905 synonimem a *idealnym terminem* z S1881 zachodzą różne relacje. Po pierwsze, terminy w SZ są względem siebie różnordzenne (13), np.

S1881	S1905
garbiak, groniak	garbiak
zapalenie, zaognienie	zapalenie
złamanie podłużne, pęknięcie	złamanie podłużne

Częściej jednak terminy w SZ są względem siebie współnordzenne (np. S1881 *stwardnienie kości*, **przetwardnienie kości* – S1905 *stwardnienie kości*), a *idealny termin* i termin odpadający w S1905 najczęściej są synonimami słowotwórczymi, np.

S1881	S1905
łożysko przyrosłe, łożysko przyrośnięte	łożysko przyrosłe
przepuklina uwięzła, przepuklina uwięziona	przepuklina uwięzła
rozszerzenie serca, rozstrzeń serca	rozszerzenie serca

Należą do tych przykładów i takie, gdy termin nieodnotowany w S1905 jest krótszy i utworzony został na drodze *kompresji słowotwórczej* (np. Górnicz 1997; Musiołek-Choiński 1986: 156–158). Najczęściej powstał przez skrócenie dwuelementowego *idealnego terminu*, złożonego z rzeczownika i przymiotnika, np. S1881 *brodawka morwowata, morówka* – S1905 *brodawka morwowata*. Rzadziej został utworzony z dłuższego niż dwuelementowy *idealny termin*, np. S1881 *niemożność rodzenia mechaniczna, *nierodność* – S1905 *niemożność rodzenia mechaniczna*. Czasem takiemu typowi kompresji może ulec jedynie część składników terminów wieloelementowych, np. S1881 *niedostatek tłuszczu skórnoego, *niedotłuszcz skóry* – S1905 *niedostatek tłuszczu skórnoego*. Innym wynikiem kompresji terminów jest powstanie wyrazu złożonego, np. S1881 *cieczenie z ucha, uchotok* – S1905 *cieczenie z ucha*.

Analizując pod innym kątem relacje między *idealnym terminem* z S1881 i nieobecny w S1905 terminem, można wskazać na zjawisko, które określiam mianem *synonimii wtórnej*. Pojawia się ono w SZ z terminami wieloelementowymi i związane jest z wchodzącymi w ich skład nazwami: a) anatomicznymi, np. JĄDRO – MUDO (np. S1881 *ból jądra, ból mudowy* – S1905 *ból jądra*), PĘCHERZ – MĘCHERZ (np. S1881 *przepuklina pęcherzowa,*

przepuklina męcherzowa – S1905 *przepuklina pęcherzowa*), OPONA – BŁONA (np. S1881 *zapalenie opon rdzeniowych, zapalenie błon rdzeniowych* – S1905 *zapalenie opon rdzeniowych*), b) innych chorób, np. HISTERIA – MACINNICA (S1881 *kula histeryczna, kłębek macinniczy* – S1905 *kula histeryczna*), LISZAJ – OPRYSZCZKA (S1881 *liszaj na wargach, opryszczki na wargach* – S1905 *liszaj na wargach*). W tych przypadkach do odchodzenia danego terminu wieloelementowego na początku XX w. może przyczynić się zawarta w nim inna (krótsza) nazwa (starsza lub rzadziej używana).

Drugi zespół to 45 przykładów (22,3%), gdy w S1905 zamiast SZ pojawia się polski termin inny niż *idealny termin* z S1881. Dotyczy to przede wszystkim dwuelementowych SZ z S1881 (35, np. S1881 *kamyk moczowy oczepiony, kamyk moczowy otorbiony* – S1905 *kamyk moczowy otorbiony*).

Dodatkowo w tym zespole znajduje się kilka takich przykładów (4), w których w S1905 zarejestrowany jest synonim w S1881 opatrzony jakimś kwalifikatorem. Kwalifikatorem, który – można by przypuszczać – powinien go raczej dyskwalifikować niż nobilitować do rangi najlepszego terminu w S1905:

- chronologicznym

S1881	S1905
<i>patol.</i> artrytyzm, † dna	dna
<i>chir.</i> otwór wchodowy przestrzału, *wlot przestrzału	<i>chir.</i> wlot postrzału

- frekwencyjno-normatywnym

S1881	S1905
choroba nerwowa ruchowa, [nerwica ruchowa]	nerwica ruchowa
puchlina głowowa, [wodogłowie]	wodogłowie

W SZ z S1881, które składały się z 3 terminów (10), w S1905 jedynym jest synonim (czasem z kwalifikatorem) znajdujący się w S1881 na ostatnim miejscu (czyli termin najmniej polecany), np.

S1881	S1905
obląd z szalem, obląd szalowy, szaleństwo	szaleństwo
puchlina worczasta, puchlina torbielowa,	puchlina otorbiona
puchlina otorbiona	

<i>terat.</i> wstrzymany rozwój, utwór z powstrzymanego rozwoju, *niedokształcenie	niedokształcenie
---	------------------

Rzadko jest to środkowy synonim (5), np.

S1881 skrzeplina krwi, skrzeplina, skrzep krwi , stężyna tchnienie, oddech krótki , oddech trudny wykrzywienie, wykręcenie , wybicie	S1905 skrzep krwi oddech krótki wykręcenie
--	---

W tym zespole zmiany w synonimii są nie tylko liczbowe (SZ z S1881 zostaje zredukowany do jednego terminu w S1905), lecz także jakościowe (w S1905 przy haśle obcojęzycznym proponuje się inny termin niż w S1881 uznany za najlepszy, czasem nawet najgorszy termin).

Różnice między zachowanym terminem w S1905, a odchodzącym(-ymi) dotyczą też – w niewielkim stopniu – pochodzenia terminów (S1881 patol. *artrytyzm*, † *dna* – S1905 *dna*) oraz ich budowy. Zarówno w SZ dwuelementowych, jak i trójelementowych termin z S1905 ma budowę:

- (najczęściej) identyczną z *idealnym terminem* z S1881 (27), np.

S1881 choroba zjadliwa, choroba złośliwa obłąd mężobójczy, obłąd morderczy przegryzienie, przeżarcie	S1905 choroba złośliwa obłąd morderczy przeżarcie
---	--

- mniej skomplikowaną niż *idealny termin* z S1881 (8), np.

S1881 mocz białczysty, białkomocz obłąd z szałem, obłąd szałowy, szaleństwo <i>terat.</i> wstrzymany rozwój, utwór z powstrzy- manego rozwoju, *niedokształcenie	S1905 białkomocz szaleństwo niedokształcenie
---	---

- bardziej skomplikowaną niż *idealny termin* z S1881 (6), np.

S1881 nadrost, guz paznogciowy	S1905 guz paznokciowy
-----------------------------------	--------------------------

strupień śliwiący, strupień ślimaczący (na głowie)	strupień ślimaczący się (na głowie)
szmer dżdżowy, szmer padającego deszczu	szmer padającego deszczu

Między *idealnym terminem* z S1881 a jego synonimem, który pozostaje w S1905, zachodzą różne relacje. Terminy mogą być względem siebie różnorodzone (10), np.

S1881	S1905
przepacanie, przesiąkanie	przesiákanie
pytaczká, obład wywiadowczy	obład wywiadowczy
zaduch, miazmat	miazmat

Częściej (33) jednak są współnordzenne (np. S1881 *zapalenie odoskrzelowe*, *zapalenie okołoskrzelowe* – S1905 *zapalenie około oskrzelowe*), a zwykle są synonimami słowotwórczymi, np.

S1881	S1905
gorączka następnicza, gorączka następowa	gorączka następowa
szał durzycowy, szał durowy	szał durowy
widzenie przez połowę, widzenie połowicze	widzenie połowicze

Szczególnym przypadkiem jest sytuacja, gdy termin pozostający w S1905 jest krótszy i powstał z *idealnego terminu* (z S1881) w wyniku *kompresji słowotwórczej*, np. S1881 *zaćma torebki soczewkowej*, albo krócej: *zaćma torebkowa* – S1905 *zaćma torebkowa*. Kompresji może też ulec jedynie część składników terminów wieloelementowych, np. S1881 *choroba nerwowa ruchowa*, [*nerwica ruchowa*] – S1905 *nerwica ruchowa*. Z kompresji terminów powstał też wyraz złożony z 2 pojedynczych z S1881 *mocz białczysty*, *białkomocz* – S1905 *białkomocz*.

Wśród synonimów słowotwórczych trzeba zwrócić uwagę na przykłady terminów dwuelementowych, które stanowią swoje odwrócenie, tzn. wyraz, który był podstawą, stał się określeniem i odwrotnie. Opisała to zjawisko w terminologii technicznej J. Nawacka (1978). W zgromadzonym materiale są jedynie podobne (nieliczne) przykłady odwrócenia budowy, w których jednak nie następuje zmiana części mowy w przypadku obu członów zestawienia, lecz tylko jednego, np. S1881 *zwątpiałość obłędna*, *obład wątpienia* – S1905 *obład wątpienia*.

Również w tym zespole są przykłady *synonimii wtórnej* w SZ z terminami wieloelementowymi, w których składzie pojawiają nazwy: a) anatomiczne, np. ŻYŁA BRAMNA – ŻYŁA WROTNĄ (np. S1881 *zakrzep żyły bramnej, zakrzep żyły wrotnej* – S1905 *zakrzep żyły wrotnej*), SKORÓWKA – KOSMÓWKA (S1881 *zwyrodnienie groniaste skorówki, zwyrodnienie groniaste kosmówki* – S1905 *zwyrodnienie groniaste kosmówki*) oraz b) innych chorób, np. BĄBEL – PĘCZERZ (S1881 *bąbel zgorzelinowy, pęcherz zgorzelinowy* – S1905 *pęcherz zgorzelinowy*), OBŁĘD – SZAŁ – SZALEŃSTWO (np. S1881 *obląd z szalem, obląd szalowy, szaleństwo* – S1905 *szaleństwo*), PĘCZERZYK – PRYSZCZ (S1881 *osutki pęcherzykowe, osutki pryszczycowe* – S1905 *osutki pryszczycowe*).

W omawianych 202 przykładach najbardziej skomplikowany jest trzeci zespół przykładów 75 (37,1%). Przy hasle obcojęzycznym w S1905 pojawia się nowy termin, tzn. nieobecny w SZ z S1881. Zespół ten to najlepszy przykład pozornego odchodzenia synonimii z polskiej terminologii medycznej na przełomie XIX i XX w., np.

S1881

ból udowy położnic, obrzęk udowy położnic
gorączka gośćcowa, gorączka reumatyczna
zniedołożnienie umysłowe z porażeniem
postępowem, warsz. bezwład postępowy

S1905

bolesny obrzęk uda u położnic
gościec stawowy ostry
zniedołożnienie umysłowe
porażne

Zmiany zachodzą tu głównie w SZ składających się z 2 terminów w S1881 (62, np. S1881 *powietrze zachówkowe, powietrze pozostałe* – S1905 *powietrze zalegające*), chociaż znalazły się tu też dłuższe SZ: trzy- (7, np. S1881 *odpadki, rozpad, rozpadki* – S1905 *miazga (z rozpadu tkanki)*) i czteroelementowe (2, np. S1881 *przepuklina tłuszczowa koło jąder, przepuklina tłuszczowa koło mąd, guz tłuszczowy koło jąder, guz tłuszczowy koło mąd* – S1905 *przepuklina tłuszczowa*).

Powyższe zmiany dotyczą również SZ z S1881, które miały co najmniej przy jednym synonimie jakiś kwalifikator:

- frekwencyjno-normatywny, np.

S1881

położn. guzy mleczane, [rozstrzeń mleczna]
przepuklina sieciowa, [przepuklina kałdunowa]

S1905

torbiel mleczna sutka
przepuklina sieciowo-jelitowa

zapalenie gardła błonicowe,
[zapalenie gardła dyfteryczne]

zapalenie gardła błonicze

- chronologiczny, np.

S1881
* przegłód, † przemor
czop zatorny, zatornik, *zatorek
marskość wątroby, zapalenie śródmiąższowe
rozlane wątroby, † zziarnienie wątroby

S1905
wilczy głód
pat. czop
marskość

Niewielki wpływ na pojawienie się w S1905 zupełnie nowej nazwy zdaje się mieć zarówno jej pochodzenie, jak i terminów w S1881. Nieliczne są bowiem przykłady, gdy na miejsce rodzimych terminów z S1881 wchodzi w S1905 nazwa pochodzenia obcego: S1881 *ślizienica*, *biegunka pokarmowa* – S1905 *lienterya*; S1881 *wrząd w nosie*, *owrzodzenie w jamie lub jamach nosowych* – S1905 *ozena*.

Również budowa synonimów w S1881 i nowej nazwy w S1905 nie wydaje się istotna, bo w aż 34 przypadkach mają one identyczną budowę, np.

S1881
czucie płciowe przewrotne, popęd płciowy
przewrotny
przepuklina pępkokałdunowa, przepuklina
pępkosadłowa
zapalenie kolana zjadliwe, zapalenie kolana złośliwe

S1905
czucie płciowe opaczne
przepuklina pępkowosieciowa
gruźlica stawu kolanowego

W pozostałych przykładach termin w S1905 ma budowę

- prostszą niż terminy z S1881 (9), np.

S1881
zimnica trzeciaczka, † zimnica przeddzienna,
† zimnica przesednia
zapalenie około kiszki odchodowej, zapalenie
około kiszki odbytowej
zapalenie stawu biodrowego zjadliwe, zapalenie
stawu biodrowego złośliwe

S1905
trzeciaczka
zapalenie okołoodbytnicze
gruźlica stawu biodrowego

- bardziej skomplikowaną niż terminy z S1881 (12), np.

S1881 guz krwawnicowy, szyszka krwawnicowa miednica poprzecznie ściętniona, miednica poprzecznie zwężona przepuklina sieciowa, [przepuklina kałdunowa]	S1905 zawiędły guz krwawniczy miednica poprzecznie ściętniona wskutek zrostu przepuklina sieciowo-jelitowa
--	--

W pozostałych (20) przykładach budowa terminów jest różna, np.

S1881 <i>położn.</i> pochylenie kręgosłupa w miednicy, *kręgochyl zapalenie błonicowe jamy ust, zapalenie dyfteryczne jamy ust, błoniawa gęby zniedołużnienie umysłowe z porażeniem postępowem, <i>warsz.</i> bezwład postępowy	S1905 osiadanie się kręgosłupa błonica jamy ustnej zniedołużnienie umysłowe porażne
---	---

Terminy w S1881 i nowy termin w S1905 pod tym samym hasłem obcojęzycznym mogą być względem siebie różnordzenne, np.

S1881 starcie, przetarcie ślizienica, biegunka pokarmowa włosozrost niszczący, włosozrost golący	S1905 ubytek lienterya grzybek strzygący
---	---

Częściej jednak nowa nazwa jest przynajmniej z jednym z terminów z S1881 współnordzenna (np. S1881 *ognisko rozpadu*, *ognisko nekrotyczne* – S1905 *ognisko rozpadowe*), a najczęściej jest synonimem słowotwórczym jednego z terminów w S1881 (12), np.

S1881 krwistość trzewna, krwistość trzewowa, krwistość brzuchowa opadnienie pęcherza moczowego , opad męcherza zapalenie gardła błonicowe , [zapalenie gardła dyfteryczne]	S1905 krwistość brzuszna opadnięcie pęcherza moczowego zapalenie gardła błonicze
--	--

Ponadto, termin zaproponowany w S1905 może stanowić połączenie:

- synonimów z SZ w S1881 (4), np.

S1881	S1905
choroba zakaźna, choroba ostra	choroba zakaźna ostra
ropa gęsta, ropa krwawa	ropa gęsta krwawa
śluzotok oskrzelowy, ropotok oskrzelowy	śluzoropotok oskrzelowy

- części składowych synonimów z S1881 (2):

S1881	S1905
epilepsya histeryczna , padaczka macinnicza	padaczka histeryczna
glejak siatkowato- komórkowy ,	glejak pająkowatokomórkowy
[wsporniak pająkowy]	

Czasem nowa nazwa z S1905 stanowi skrót terminów z S1881 (6), bo powstaje w wyniku *kompresji* synonimu: jednego (4, np. S1881 **torbiak jajnikowy złożony**, (*torbiel jajnikowy złożony*) – S1905 *torbiak jajnikowy*), kilku (S1881 **przepuklina tłuszczowa koło jąder**, **przepuklina tłuszczowa koło mąd**, *guz tłuszczowy koło jąder*, *guz tłuszczowy koło mąd* – S1905 *przepuklina tłuszczowa*) lub wszystkich z SZ (S1881 *gościec stawowy nagły*, *gościec stawowy ostry* – S1905 *gościec stawowy*).

Niekiedy nowy termin z S1905 stanowi rozszerzenie jednego z synonimów z S1881 (3):

S1881	S1905
drżączka , trzęsawka	drżączka porażna
miednica poprzecznie ścieśniona , miednica	miednica poprzecznie
poprzecznie zwężona	ścieśniona wskutek zrostu
*naskórniak, Pasożyt naskórny	Pasożyt naskórny zwierzęcy

Również w tym zespole są przykłady nazw, które stanowią swoje odwrócenie, np. S1881 *skorupa brudu z lupieżem u noworodków na ciemiączku*, **ciemiączko złupieżone** – S1905 patol. **złupieżenie ciemiączka**.

Zjawisko *synonimii wtórnej* obecne jest także w tym zespole przykładów i w składzie terminów wieloelementowych pojawiają się nazwy: a) anatomiczne, np. MĘCHERZ – PĘCHERZ MOCZOWY (np. S1881 *zapalenie omęcherzowe*, *zapalenie okołomęcherzowe* – S1905 *zapalenie okołopęcherzowe*), JĄDRO – MUDO – MOSZNA (S1881 *przepuklina jądrowa*, *prze-*

klina mudowa – S1905 *przepuklina mosznowa*), GRUCZOŁ TARCZYKOWY – GRUCZOŁ TARCZOWATY – GRUCZOŁU TARCZOWY (S1881 *zapalenie gruczołu tarczycowego, zapalenie gruczołu tarczowatego* – S1905 *zapalenie gruczołu tarczowego*) oraz b) innych stanów chorobowych, np. GUZ – TORBIEL (S1881 *położn. guzy mleczane, [rozstrzeń mleczna]* – S1905 *torbiel mleczna sutka*), PORONIENIE – RONIENIE (S1881 *poronienie z usposobienia, poronienie przywykle* – S1905 *ronienie nawykowe*), TRZĘSIENIE – DRESZCZ (S1881 *trzęsienie mroźne, dreszcz mocniejszy* – S1905 *dreszcz (wstrząsający)*), WRZÓD – WYPRYSK (S1881 *wrzód moczowy, wrzód liszajowy* – S1905 *wyprysk sączący*).

*

Okres między wydaniem krakowskich słowników, S1881 i S1905, przygotowywanych przez różnych autorów, jest wystarczający, by wskazać pierwsze zmiany w synonimii polskiej terminologii medycznej⁶. Jednak interpretując liczbę i charakter tych zmian, trzeba pamiętać, że dotyczą terminologii zawartej w słownikach, które tylko częściowo odzwierciedlały jej stan faktyczny na przełomie XIX i XX w. i przede wszystkim były propozycją, jak powinna wyglądać polska terminologia medyczna w przyszłości.

Okazuje się, że kolejne prace (do 1905 r.) nad polską terminologią lekarską (niejako „idealną terminologią”), chociaż prowadzone były niemal w warunkach „laboratoryjnych” i m.in. ze świadomością, że synonimia jest zjawiskiem niekorzystnym, nie doprowadziły do jej całkowitego wyeliminowania. Na 940 SZ z S1881 w ciągu 24 lat zaledwie 202 SZ nie pojawiły się w S1905, czyli synonimia nie tylko jest w tym czasie ciągle obecna, lecz także odznacza się znaczną trwałością – w ponad 74% (por. Jankowiak 2018a).

Z kolei w omówionych 202 przykładach (tj. ponad 21%), gdzie zmiany w zakresie synonimii zaszyły, nie można jednoznacznie stwierdzić, że – ponad wszelką wątpliwość – eliminacja synonimii nastąpiła. W 75 przypadkach (zespół III) doszło bowiem tylko do pozornego jej likwidowania (ok. 8%) na przełomie XIX i XX w. Chociaż w przypadku tego zespołu w S1905 nie ma już SZ, to jednak termin zaproponowany w S1905 nie był wcześniej zareje-

⁶ Pokazały to również inne badania. Por. np. (Jankowiak 2018a, b).

strowany w SZ z S1881. Tak więc jest to raczej przykład zwiększania skali synonimii w tym okresie niż jej pomniejszania.

Inaczej można ocenić dopiero zmiany w pozostałych 2 zespołach. Pierwszy z nich (82; 8,7%) to niewątpliwie przykład pełnej eliminacji synonimii. W S1905 nie ma SZ, a jedynym terminem zaproponowanym pod hasłem obcojęzycznym jest *idealny termin* z S1881. Wybór w S1905 najbardziej polecanego synonimu z S1881 świadczy o znacznym wyczuciu językowym autorów słownika z 2. poł. XIX w., którzy – mimo pewnego wahania przy tworzeniu tego leksykonu, dowodem którego to wahania jest zaproponowanie SZ polskich terminów przy hasle obcojęzycznym, a nie jednego terminu – wskazali od razu termin, który został uznany za najlepszy w następnym stuleciu. Z kolei w zespole 45 przykładów usuwaniu synonimii towarzyszy wybór terminu w S1905, który był w S1881 na innym niż pierwsze miejsce w SZ (nawet mógł to być najmniej polecany tam termin). Chociaż ten typ zmian trzeba ocenić niżej, to jednak niewątpliwie synonimia zostaje tu wyeliminowana. Łącznie więc w tych 2 zespołach (127) synonimia odchodzi na poziomie 13,5%. Jak widać z powyższego, analizując i oceniając skalę eliminacji synonimii, trzeba brać pod uwagę zarówno zmiany ilościowe, jak i jakościowe.

Redukcja synonimii dotyczyła SZ, które w S1881 były przede wszystkim dwuelementowe, w mniejszym stopniu – trójelementowe SZ (obie grupy SZ są najliczniejsze wśród 940 przykładów wyjściowych), niezwykle rzadko – w SZ liczniejszych. W tych ostatnich skala eliminacji synonimii jest większa, odpadło bowiem więcej terminów.

Niezależnie od tego jednak, czy synonimia została zlikwidowana faktycznie (13,5%) czy pozornie (8%), trudno znaleźć przyczyny językowe tych zmian. Zarówno o wyeliminowaniu synonimu z SZ (z S1881), jak i – w S1905 – pozostawieniu terminu z S1881 lub wprowadzeniu nowej nazwy (jak w zespole III – 75 przykładów), nie zadecydowało ani pochodzenie terminów, ponieważ udział wyrazów zapożyczonych w analizowanym materiale jest niski, ani udział kwalifikatorów przy synonimach terminologicznych, które odpadły w S1905, albo w tym słowniku zostały zarejestrowane.

Również budowa samego SZ w S1881 oraz synonimów wchodzących w jego skład nie miały wpływu na zmiany w synonimii, bowiem nie jest rzadkością, że termin w S1905 ma identyczną budowę z *idealnym terminem* z S1881, rzadziej – bardziej skomplikowaną (czyli mniej ekonomiczną). Ponadto terminy obecne pod tymi samymi hasłami obcojęzycznymi w obu

leksykonach najczęściej są wobec siebie współnordzenne, a nawet przynajmniej jeden termin z SZ z S1881 jest synonimem słowotwórczym terminu odnotowanego w S1905. Oznacza to, że zmiany w synonimii w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX w. są częściej wyrazem ogólnej tendencji w polszczyźnie tego okresu, tzn. znacznej obecności synonimii słowotwórczej (np. Buttler 1972, 1975, 1984), niż przemian tylko w zakresie terminologii. Motywacja przemian w synonimii jest więc inna niż tylko terminologiczna.

Inny typ zmian wynika z obecności (na dużo mniejszą skalę) zjawiska *synonimii wtórnej*. Zmiany w synonimii nazw chorób są efektem przekształceń w zakresie synonimii innych działów medycyny, np. anatomii.

Podsumowując uwagi na temat skali odchodzenia synonimii z polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX w., biorąc pod uwagę rozpatrywany czas wystąpienia zmian w tym zakresie, należy ocenić, że eliminacja synonimii (faktyczna czy pozorna) w ponad 20% jest ważna i warta odnotowania. Czy jest znaczna? To można będzie rzetelnie ocenić tylko na tle badań porównawczych synonimii i jej przemian w innych okresach w rozwoju polskiej terminologii lekarskiej. Niestety dotychczasowe opracowania dotyczą, oprócz 2. połowy XIX w. (Jankowiak 2015c), jedynie opisu stanu synonimii w XVI w. (Jankowiak 2005: 70–88).

Bibliografia

- BROWICZ T., CIECHANOWSKI S., DOMAŃSKI S., KRYŃSKI L., 1905, *Słownik lekarski polski* [S1905], Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BUTTLE D., 1972, Zmiany słownikowe w polszczyźnie przełomu w. XIX i XX, *Poradnik Językowy*, z. 4, s. 196–204.
- BUTTLE D., 1975, Rozwój słownictwa polskiego w drugiej połowie XIX wieku, w: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*, Praha: Univerzita Karlova, s. 97–102.
- BUTTLE D., 1984, Zmienność znaczeń wyrazów w polszczyźnie przełomu XIX i XX wieku, cz. 3, *Poradnik Językowy*, z. 5, s. 277–289.
- GÓRNICZ M., 1997, Sposoby i granice kompresji terminów (Na podstawie terminologii medycznej – nazwy nowotworów), *Poradnik Językowy*, z. 2, s. 25–32.
- JANIKOWSKI S., OETTINGER J. KREMER A., 1881, *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [S1881], Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie.

- JANKOWIAK L. A., 2005, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. T. 1: Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa 2005: SOW.
- JANKOWIAK L. A., 2015a, Budowa synonimów głównych w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny 14*, s. 367–390, [on-line:] DOI: 10.18276/sj.2015.14-23
- JANKOWIAK L. A., 2015b, Koncepcja idealnego terminu w świetle Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 r., *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza 22(42)*, z. 1, s. 81–89, [on-line:] DOI: 10.14746/pspsj.2015.22.1.5
- JANKOWIAK L. A., 2015c, *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*, Warszawa: SOW.
- JANKOWIAK L. A., 2018a, *Trwałość synonimii w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku*, [w druku].
- JANKOWIAK L. A., 2018b, *Trwałość idealnego terminu na przykładzie polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku*, [w druku].
- MUSIOLEK-CHOIŃSKI K., 1986, *Polskie nazwy chorób. Studium z terminologii medycznej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- NAWACKA J., 1978, O synonimach typu fundament ławowy || ława fundamentowa, *Poradnik Językowy*, z. 4, s. 160–164.

**Withdrawal of synonyms from terminology as exemplified
by the Polish medical terminology at the turn of the 19th and 20th century**

(s u m m a r y)

An examination of the lexical material contained in *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [Polish Medical Terminology Dictionary] of 1881 and *Słownik lekarski polski* [Polish Medical Dictionary] of 1905 shows that the synonymy withdrawal rate in this period was only 20%. The purpose of the article is to provide a detailed description of this process, including the process of an apparent withdrawal of synonymy in the lexicon of 1905 (e.g. some foreign language entries have not been recorded there at all; sometimes a synonymic string was removed while leaving a new term next to the foreign language entry, "new" meaning absent in the dictionary of 1881).

